

ЛИПЕНЬ-
СЕРПЕНЬ
2018
№ 4 (142)

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 12 від 27 червня 2018 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Пилипчук Я., Бабенко О.** Чернігово-Сіверська земля
та татари (литовський період) 3
Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. 15

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Сергєєв С.** Стан колишнього будинку чернігівського
архієпископа на поч. ХІХ ст. 30
Доценко А. Будинок полкової канцелярії в першій половині
ХХ ст., або Страсті за чернігівським архівом. 36
Рига Д. Руйнування споруди колишнього благородного
пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки
Другої світової війни. 53

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Панько С.** Забуті сторінки історії: Козелецький Троїцький
чоловічий монастир. 58

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Мицик Ю., Тарасенко І.** З нових документів до історії
Сіверщини (ХVІІ-ХVІІІ ст.) (частина 11) 63
Донесення Францишка Грабі, резидента-представника
великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама
Сенявського при дворі гетьмана Івана Мазепи,
до свого патрона (переклад та вступний коментар
О. Циганок) 94
Листи капітана Джеймса Джефферіса із шведської армії
до міністра в Уайтхолл (1708 р.)
(Переклад з англійської і коментар **О. Герасимчука**) 107

РОЗВІДКИ

- Казіміров Д.** До питання про формування міської міліції
в Чернігові навесні 1917 р. 126
Студьонова Л. Їм не поставили пам'ятників,
про них навіть мало хто знає 134
Половець В. Династія качанівських благодійників 142
Походяща О. Портрети гетьмана Івана Мазепи
з родинної колекції Бутовичів 150
Синельник І. Акція «Ніч у музеї» як зразок ефективної
комунікації з відвідувачами (на прикладі Чернігівського
історичного музею імені В.В. Тарновського) 154

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

- Пиріг П., Конопля Ю.** Доля вчителя
Стефана Поповиченка 159

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Павленко С. О.** Довженко: «Ви хочете сказати,
що я брехав?» 166

Іван Тимів

БИТВА ПІД ЖУРАВНОМ 1676 р.

У статті розглянуто перебіг воєнних дій між польсько-литовськими та турецько-татарськими військами восени 1676 р. в межах Руського воеводства Речі Посполитої; висвітлено стратегію і тактику військових дій супротивників; визначено напрямки просування османських і ординських загонів по території краю; розглянуто наступальні дії військових сил Яна Собеського: оборонні дії гарнізонів місцевих замків, спорудження й захист укріпленого табору під Журавном; схарактеризовано наслідки і значення Журавненської військової кампанії для супротивників.

Ключові слова: битва, військовий табір, Журавно, Ян Собеський, турки, татари, Іслам Гірей, Ібрагім-паша, польсько-литовське військо, замок, оборона, облога.

Історія битви польського короля Яна Собеського (1674–1696) (фото 1) із турецько-татарським військом у вітчизняній історичній науці ще не стала предметом окремого дослідження. Власне, цим і зумовлена актуальність проблеми. Більш повно перебіг цієї баталії висвітлено в польській історіографії.

Фото 1

Із вітчизняних авторів до подій під Журавном 1676 р. у своїх дослідженнях звергалися Олена Апанович [4], Тетяна Григор'єва [5, 25, с. 44–46], Тарас Чухліб [25, с. 123–124], Андріана Малик [11] та Володимир Ягніщак [68].

Дослідження польськими істориками журавненських подій 1676 р. сягає останньої чверті XIX ст. Уперше увагу щодо висловлюваної нами теми звернув Францішек Ключицький у публікації «Журавинсько рік 1676» [37]. Брошура була присвячена 200-річчю Журавненської битви. Низку наукових розробок, присвячених цій проблемі, оприлюднив Януш Волінський [58–66], Войцех Кальват [38] подав коротку звістку про облогу військ Яна III в журавненському таборі.

Окремі розділи в монографічних дослідженнях та статті присвятили бойовим діям військ Яна Собеського із турками й татарами під Журавном Збігнєв Вуйцик [56], Даріюш Колодзейчук [39],

Єжи Маронь [42], Януш Паєвський [45, с. 184–199], Даміан Орловський [44, с. 205–235], Марек Вагнер [54, с. 236–287], Збігнєв Гундерт [34] та інші. Огляд бойових дій періоду польсько-турецької війни 1672–1676 рр. здійснив російський історик Сагіт Фаїзов [21].

Пропонована розвідка має реконструктивний характер. Мета статті: окреслити загальний перебіг військово-політичних подій, пов'язаних із походом османської армії в українські землі, облогою турецько-татарським військом польського табору під Журавном у вересні-жовтні 1676 р.; розкрити умови та значення Журавненського перемир'я для обох супротивників.

Як відомо, події періоду Журавненської військової кампанії географічно охоплювали територію Львівської та Галицької земель Руського воеводства.

На жаль, події турецького-татарського походу в Галицьку землю 1676 р., а саме бої з

© Тимів Іван Миколайович – старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калушини, історик.

турками поблизу села Довга й селища Войнилів у вересні 1676 р. та облога польського табору під Журавном 25 вересня – 14 жовтня 1676 р. чомусь не увійшли до відомого довідника Віктора Мандзяка «Битви середньовічної та ранньомодерної історії» [12].

У вітчизняній історіографії немає навіть окремої енциклопедичної статті про цю подію. Автор статті про Журавно [6, с. 176] обмежився лише одним реченням про битву під Журавном. Лише побіжно згадує про події під Войниловом історик Валерій Степанков [19, с. 125]. Частково цю прогалину заповнюють публікації Володимира Ягніщак [26; 67] та матеріали наукової конференції, присвячені подіям польсько-турецьких воєн XVII ст. [57].

Із огляду на невивченість цієї проблеми актуальною є нинішня стаття, мета якої – висвітлення бойових дій польського війська на чолі з королем Яном Собеським із турецько-татарською навалою восени 1676 р. на теренах Руського воєводства.

Джерельну основу висвітлюваних подій становлять українські літописи [7; 9; 10; 16; 22], офіційне та приватне листування [33, 35, 63], повідомлення про перебіг воєнних дій [2, 31, 33, 43, 46, 65], звіти австрійських послів [61], щоденники [1; 3; 55], дипломатична переписка [41] тощо.

Деякі застереження викликають сумнівні твердження російського історика Олександра Попова, який безпідставно стверджує про захоплення турками й татарами восени 1676 р. Станіславова. Насправді, були спалені околиці й частина міста, гарнізон фортеці витримав ворожий натиск. Не відповідають дійсності й формулювання автора про відсутність розвідки у війську Яна Собеського та допомоги з боку місцевого населення. Навпаки, Собеський, як польовий командир, мав добру розвідку й підтримку місцевих жителів, що підтверджено успішними військовими діями проти татар у 1672 р. [15, 218, 220; 50, с. 280; 20].

Найчастіше про події під Журавном згадуються в регіональному літописанні, зокрема в «Добромільському літописі» (1648–1700 рр.) Семеона Коростенського, священника Церкви Різдва Пречистої Діви в місті Добромилі Старосамбірського району Львівської області. Літописні записки Коростенського вперше опубліковано 1888 р. [16, с. 230–240]. Усі записи в літописі зроблено в часі життя автора. Про це свідчить зізнання самого літописця: «Описав те, що діялося за мого життя». Отже, це автентичні свідчення сучасника подій. У літописі згадано найважливіші події, пов'язані з татарськими набігами від 1672–1699 рр. Між ними зафіксовано й журавненські: «У році 1676 Шайтан-паша військо польське і короля, й гетьмана під Журавном обложив, і там до часу учинили поміж себе угоду» [7, с. 312, 313].

Події під Журавном 1676 р. відображені також у «Тисменичанських записках» (1738 р.), літописному збірнику дяка Михайла Лисецького із с. Тисменичани Надвірнянського району Івано-Франківської області [14, с. 181; 9; 22, с. 94].

У монастирських літописах згадується про руйнування татарами Манявського монастиря. Така звістка зафіксована в Літописі Підгорецького монастиря. «Не по мнози времени вторицею война турецкая под Журавном наступила. Того ж року и часу (1676), мѣсяця септеврія дня [10, с. 126] святую обитель Скитскую турки разорили и огнем сожгли, в то время игуменствующу во святой обители Скитской честному отцу Дорофею, и паки велие в земли сей бысть смятеніе» [10, с. 127].

Загалом літописні згадки про журавненські події лише фіксують саму подію, тому лаконічні, узагальнювальні.

Щоденникові записи тієї пори вказують на те, що Собеський, закладаючи табір під Журавном, передбачав імовірність оборони Станіславівської фортеці [3].

Журавненські події мали відгомін і в західноєвропейській періодиці, зокрема в такому виданні, як «Theatrum Europaeum» [13, с. 347; 52, с. 209].

Певне джерельно-інформативне значення мають і картографічні матеріали, які дають уявлення про розташування військових сил та хід збройного протистояння під Журавном у вересні та жовтні 1676 р., віднайдені Володимиром Ягніщак [67].

Цікавою є оповідь сучасника подій Миколая Єміоловського (1620 – 1693) про бойові дії польських військ із турками й татарами під Журавном у 1676 р. Автор правдиво стверджує, що Ян Собеський, маючи від сейму засоби для утримання війська, відмовився виділяти харчі для малоефективного шляхетського ополчення. Він також фіксує надходження підкріплення (4 тис. воїнів) для королівського війська, що його

привели із Залозець коронний обозний Конецьпольський і Мишковський, повідомляє про збройне протистояння біля королівського табору, загибель генерала від артилерії Жебровського [46, с. 258–259] тощо.

Передумови журавненських подій були не вельми сприятливі для Речі Посполитої. В останній чверті XVII ст. вона продовжувала потерпати від спустошливих турецько-татарських нападів, тривалий стан неспокою і тривожності на південному сході держави унеможлилював усяку активну політику. Король Ян Собеський дійшов висновку, що Польщі потрібний мир із Османською імперією, який мусить бути досягнутий ціною переможної битви над турками, котра продемонструє військову могутність польської армії. Воєнна кампанія 1675 р. такого вислідку не дала. Навіть переможна битва під Львовом та героїчна оборона Теревовлі 1675 р. не погамували грабіжницький потяг турків і татар, які розтеклися теренами краю [45, с. 185].

Тим часом Ян Собеський вважав першочерговою потребу створення потужної армії, котра може завдати поразки османам, забезпечити мир і спокій на південному сході держави, необхідний для активізації політики на півночі. Тому вже під час коронаційних святкувань 2 лютого 1676 р. володар звернувся до сейму з проханням збільшити армію до 80 тисяч вояків [45, с. 185].

Однак через інтриги супротивників короля зібрати армію у 78 тис. воїнів так і не вдалося [32, с. 71]. Збір шляхетського ополчення, котре було небоєздатним військом, сіяло ворожнечу й було готовим у будь-який момент до заколоту, проти короля, Ян Собеський відмовився оголошувати, що, звісно, викликало невдоволення шляхти [15, с. 219].

Важким було й матеріальне становище польських і литовських жовнірів, трирічне перебування в таборах без оплати й провіанту дало свої наслідки. Новий збір війська, яке не отримувало платні, йшов повільно, незважаючи на сувору кару, яку накладали королівські накази для ухильників. До того ж, армії бракувало польових командирів. За таких умов важливе значення мала присутність запорозького війська в кількості двох полків [32, с. 73, 74, 76].

За королівським планом, коронні війська мали збиратися поблизу Щирця на Львівщині, а литовські – під Берестечком. Однак мобілізація військ проходила доволі мляво, і в червні ще не було що протиставити туркам. А тим часом турецька армія, подолавши Дунай, наближалася до кордонів Речі Посполитої, татари спустошували землі Поділля й Волині [45, с. 186].

10 липня 1676 р. в таборі помер турецький воєначальник Ібрагім Шишман паша. Новим очільником армії став паша Дамаску Ібрагім Шайтан, під командуванням якого було 40 тисяч воїнів [45, с. 187].

Похід османської армії (50 тис. воїнів) в українські землі, на думку польського історика Лешека Підгородецького, розпочався на початку серпня 1676 р. [48, с. 220]. Вітчизняний дослідник Валерій Степанков вважає, що це сталося наприкінці липня 1676 р. [19, с. 124].

Турецька армія здійснила вторгнення на українські землі з боку Кам'янця-Подільського. Військо Ібрагіма Шайтана, вступивши до Червоноградського повіту, здобуло замок в Ягельниці. У Чорткові вони зруйнували монастир оо. Василян, де знищили документи. У Бучачі через пролом у стіні проникли до замку. Сильні залоги османці залишили в захоплених твердинях Потока й Язлівця. Не змігши захопити Бережанського замку, турецький воєначальник з військом прийшов до Нижнева й вступив на територію Покуття [9, с. 7; 8, с. 173; 28, с. 10; 19, с. 124].

Хроніст Ян Юзефович повідомляє, що окремі турецькі відділи зайшли на територію Покуття також й з боку села Устя [36, с. 368]. Це підтверджується й документальними матеріалами, в яких мовиться, що «після захоплення Бучача неприятель повернув за Дністер і перейшов його бродом за милю від Устя з гарматами й усім тягарем» [32, с. 75; 62, с. 238]. Подолавши Дністер, турки зруйнували Єзупіль, Тисменицю, а 12 вересня спалили околиці Станіславава, спустошили Коломию, Солотвино, зруйнували Манявський монастир, а далі рушили на Галич і Журавно [24, с. 58; 46, с. 258]. Такий напрям руху турецьких військових сил фіксують Олександр Чоловський та Юліан Целевич.

24 вересня 1676 р. турецьке військо Ібрагім-паші підійшло до м. Галича. Галиць-

кий замок було доручено здобути анатолійському паші Хусейну. Після кількох годин оборони турецькі війська разом із татарами й молдаванами зайняли замок без бою і пограбували, допоміг їм у цьому зрадник Ляховський, який був комендантом твердині. Військовий гарнізон і всіх, хто перебували в замку, забрав у ясир молдавський господар Дука. Частина оборонних укріплень висаджено в повітря [18, с. 212–213].

Деякий маршрут ворожого війська простежуємо в працях польських істориків Януша Волінського та Януша Паєвського. За їхніми спостереженнями, турки, щоб вступити в польські володіння, мали перейти міст через Дністер між Хотином і Жванцем. Зустріти супротивника вийшов стражник військовий Михайло Зброжко зі своїми відділами та волоськими хоругвами Мянчинського й козацькими загонами Барабаша. Поляки вплали подолати Дністер і 19 серпня, зайшовши з тилу, наступом пішли на турецьку варту, що пильнувала міст. Одну частину переправи порубали, а іншу спалили. Довідавшись про зухвалий напад на міст, Ібрагім-паша відправив більший відділ татарської кінноти для переслідування поляків. Ординці таки наздогнали військо М. Зброжко, щоправда, вже за чотири милі від ріки. Після короткої сутички польські загоны відступили, зазнавши значних втрат. У цій невдалій спробі перехопити ворожий провіант М. Зброжко втратив п'ять боєздатних військових хоругв і безуспішно відступив [62, с. 234; 32, с. 73–74].

Однак після вирішального бою напасники були розбиті, полякам дісталася їхня хоругва, кілька бунчуків та чимало полонених. Ця смілива акція тимчасово затримала просування османів. Уже наприкінці серпня турецько-татарське військо, переправившись через Дністер, атакувало й захопило замки в Язлівці, Ягельниці, Чорткові, Бучачі, Потоці. А татари спалили околиці Дрогобича і Стрия [45, с. 187; 40, с. 477; 32, с. 74].

Із появою турків у Галицькій землі в деяких місцевостях населення чинило опір напасникам. Так, зокрема, вчинили мешканці спаленого Перегінська, які оборонялися на горі Чуті [14, с. 181; 24, с. 60]. Зміна напрямку просування турецьких військ до Покуття, на думку Валерія Степанкова, була зумовлена зруйнуванням моста під Жванцем [19, с. 125].

Співвідношення чисельності військ супротивників 22 тис. в Яна Собеського і 50 тис. під орудою Ібрагіма-паші не давало можливості польському королю дати напасникам одразу генеральну битву. Зважаючи на те, що татарське військо більш рухливе, ніж турецьке, польське командування вирішило спершу розбити ханську армію, а потім османські сили [44, с. 217].

12 вересня 1676 р. основні польські сили (20 тис. воїнів) прибули із Щирця до Львова. А 19 вересня військо на чолі з королем вирушило із Львова до Журавна. Військо Яна III спершу рухалося однією суцільною колоною. Подолавши 11 км, воно зупинилося на ніч у с. Кроточині (*сьогодні, це село Кротошин Пустомитівського району Львівської області. – І. Т.*). Наступного дня литовські й окремі відділи коронного війська на чолі з коронним хорунжим (із 1676 р.) Єронімом Августиним Любомирським (бл. 1647–1706) зупинилися в Хлібовичах. Короне військо під орудою короля й гетьманів, відокремившись, рухалося дещо швидше й стало на нічліг під Бранцями, неподалік Хлібовичів. 21 вересня 1767 р. об'єднані польсько-литовські сили подолали у брід мілководний на той час Дністер [44, с. 50–51].

Метою походу 20-тисячного польсько-литовського війська було відволікти ворожі сили від Станіслава й перехопити татарську орду з ясиром [64, с. 50].

У цей же час Ян Собеський, отримавши повідомлення розвідки про те, що ворожі сили зупинилися біля Галича, вирішив іти на Калуш, щоб підійти до Ібрагімового табору з тилу і відтіснити його від турецьких сил. Подолавши р. Стрий, поляки поспішно прямували до Жидачева і увечері 22 вересня досягли околиць міста. Артилерія і деякі піхотні відділи підоспіли вже вночі [66, с. 51; 44, 218].

Однак реалізувати план розгрому турецьких і татарських сил поодиноці Ян III так і не зміг, оскільки супротивники діяли спільно і злагоджено [48, с. 220].

23 вересня кінні відділи Яна III зупинилися поблизу Журавна, змусивши відступити турецько-татарський загін, який мав намір зайняти містечко. Пізно вночі 24 вересня Собеський на чолі загону драгунів вирушив у розвідку. Але ще перед відходом король отримав звістку про те, що турки штурмують Войнилівський замок, де захищаються

одні лише селяни. З'ясувавши ситуацію, король дав наказ продовжувати марш. Залишивши у Журавні каштеляна підляського Лужецького з піхотою і гарматами, він разом із кіннотою, драгунами й кількома легкими гарматками під покровом ночі залишив містечко [37, с. 15; 40, с. 484; 66, с. 52; 54, с. 252].

На світанку польське військо підійшло до села Довга (*тепер с. Довгий Войнилів Калуського району Івано-Франківської області. – І. Т.*), що на Калушчині, за 9 км на південний схід від Войнилова. Звідсіля король відправив до Войнилова 12 хоругв коронного хорунжого (з 1676 р.) з польовими гарматами до села Довге. На світанку 24 вересня кінне військо поляків було вже на місці призначення.

Іншу групу військ під командуванням Єроніма Любомирського (18 хоругв) король спрямував до Войнилова. По дорозі той зіткнувся із османською сторожею, яку було розбито. Захоплені полонені повідомляли, що турки чисельністю 2–4 тисячі вояків уже взяли в облогу Войнилівський замок. Єронім Любомирський відправив до короля гінців із цією новиною і проханням підмоги, а сам, не гаючи часу, галопом помчав зі своїм військом на допомогу оточеним. Несподівана атака польської кінноти завершилася розгромом турків біля Войнилова, у полон було взято дві сотні турецьких вояків [37, с. 13; 32, с. 74, 75; 65, с. 298; 44, с. 21; 45, с. 188; 64, с. 53; 54, с. 252]. За свідчення Юзефовича, «турки спалили містечко Новицю і Калуш здобували» [36, с. 370]. Вони також спалили село Стави на Калушчині [17, с. 87].

Відчувши перемогу, польські хоругви в непереможному пориві взялися переслідувати відступаючих до табору османців, віддалилися від Є. Любомирського і розпоршилися по навколишніх лісах і чагарниках. Турецький табір був розташований між Блюдниками й Галичем. Польські драгуни необачно наблизилися до місця таборування османів. Тоді за наказом хана десятитисячне татарське військо і кілька турецьких відділів несподівано ударили на малочисельні польські відділи. Зав'язався упертий бій із чисельно переважаючим супротивником, у якому брали участь і турецькі яничари, й османська кіннота. Унаслідок цього двобою обидва супротивники зазнали значних втрат [64, с. 53; 54, с. 252, 253; 44, с. 219].

Коронний хорунжий успіхом збирав свої загони. Йому довелося відступати по важко прохідній гористій і болотистій місцевості. Надіслані ще на перше прохання чотири хоругви сірадського підчашого Анджея Моджеєвського, поспішаючи на допомогу, минули Монастирець і Протеси, а далі на підступах до села Довге затрималися на переправах через Сівку та її притоку Болохівку через розлив обох річок. Із допомогою підоспіли лише наступні десять хоругв під орудою львівського ловчого Ремідана Стрільковського, який передав Любомирському наказ відступати в напрямку села Довге з метою спрямувати татаро-турецькі відділи під удар головних польських сил. Лише завдяки тому, що під рукою у хана не було всієї орди, Любомирському вдалося уникнути повного оточення татарським військом [44, с. 219–220; 45, с. 189; 38; 66, с. 53].

На думку історика Даміана Орловського, тактика поляків полягала в тому, щоб «зв'язуючи ворога збройними сутичками, підтягувати його до головних сил польської армії» [44, с. 220].

У цих виснажливих боях Любомирський заледве стримував натиск татар і турків, його військо зазнавало відчутних утрат [63, с. 240; 35, с. 282; 44, с. 220].

Відступ польських військ до села Довге був важким. У зв'язку із великою чисельною перевагою супротивника (10–12 тис. воїнів) жодний із польських відділів не міг тривалий час чинити опір. Не вистачало боезапасів. На щастя, хоругви ротмістра Р. Стрільковського підмінили пошарпані відділи Любомирського, які дістали змогу перегрупуватися й перепочити перед черговою атакою. Стрільковського, який зазнав поранення, перегодом замінив Атанасій Мянчинський зі своїм відділом, а потім відступом із боєм керував Анджей Моджейовський, якого наприкінці відступу заступив Р. Стрільковський. Так управними зачепними діями, незважаючи на значні втрати, польські відділи зуміли спрямувати ворога під удар головних польсько-литовських сил [44, с. 220; 54, с. 253–254].

У Довгій жовніри чекали неприятеля у повній бойовій готовності. У самому селі поміж хатами і плотами встановлено польові гармати, там же розташувалися драгуни. А на околиці села у три-чотири лінії фронтом у напрямку Войнилова вишикувалася кіннота, зайнявши місцевість між с. Довге і р. Болохівкою. Попереду у напрямку вузької

переправи через Болохівку розташувався зі своїми відділами (800 воїнів) військовий стражник Зброжка. У центрі – король із гетьманом коронним Дмитром Вишневецьким (1676–1682 роки гетьманування) (4–5 тис. воїнів і 3–4 гармати). Лівий фланг бойового шиккування, витягнутий на північ, захищений селом Довге, очолив литовський гетьман Михайло Пац із військом 3–4 тис. жовнірів. А правим флангом, установленим на лінії потоку Болохівка, керував польний гетьман С. Яблоновський, маючи під орудою 3–4 тис кінного війська. Разом польсько-литовські сили в битві біля села Довге налічували бл. 14–18 тис воїнів [29, с. 155; 66, с. 53–54; 54, с. 254–255; 44, с. 221].

Шиккування військових сил Яна Собеського в три бойових лінії мало свої переваги. У першій лінії стояли панцерні хоругви, а в двох наступних – гусарські. Четверту лінію бойових порядків становив тактичний резерв. За умов такого розташування перша лінія могла зустріти вогнем наступаючих ординців, а дві наступні контратакувати й оточити супротивника [54, с. 256].

Розташування польсько-литовських військ було вибрано вдало, оскільки місцевість у напрямку Войнилова була поділена численними потоками, які не давали супротивнику можливості розгорнути загальний наступ [54, с. 255].

Дещо інакше розстановку польських військ перед боєм подає Вишневецький, який стверджує, що ліве крило військового порядку очолював Михайло Юрій Чарторийський (1621–1692), волинський воєвода (воєвода в 1661–1669 рр.), а Михайло Пац і Дмитро Вишневецький керували на правому крилі, у центрі був Собеський і Яблоновський [3; 58, с. 152; 65, с. 298; 47, с. 287–288]. Аналіз джерел, здійснений польськими дослідниками, дає підстави вважати цю версію неприйнятною [54, с. 255].

Лише надвечір (бл. 16 год. 30 хв. перед шеренгами королівського війська з'явилися хоругви Любомирського, які заманювали ворога у пастку, а за ними підоспіли й ординці (бл. 10–12 тис.) під командуванням хана. Невдовзі підоспіли й османці. Подолавши розлив Сівки, татари перегрупувалися. Наблизившись до села, татари і турки від несподіванки побачити чисельне, готове до бою військо, зупинилися. Настала пауза, ліше гарцівники з обох сторін змагалися за першість. Цей маневр із гарцівниками Собеському був потрібний для того, щоб дочекатися підходу решти військ, які ще переправлялися через Болохівку [32, с. 80]. Лише наближення свіжих турецько-татарських сил додало впевненості переслідувачам. Нарешті орда, подолавши р. Болохівку, розпочала атаку дуговим маневром, що був спрямований по фронту і на лівий фланг польських позицій з метою оточити й відрізати шлях для відступу польській кінноті. Однак коли група литовських драгунів з гарматами зайняла сільські забудови, то несподівано виникла загроза виходу ординців через село в тил литовцям [54, с. 256].

Проте цей удар було успішно відбито і розпочато контрнаступ відділів Зброжка (10 хоругв) із фронту, який призупинив наступальний прорив ординців, але під натиском татарських військ Зброжек мусив відійти до розташування основних королівських сил. Незважаючи на втрати, спричинені мушкетним вогнем польських і литовських драгунів, орда таки наближалася до бойових порядків Яна Собеського. Вихід татар поза межі села Довге створював небезпеку оточення польського війська.

За словами учасника битви Яна Собеського, «це була чи не найбільша небезпека, бо нас мали оточити з усіх боків і від табору відрізати» [35, с. 282].

Помітивши загрозу, король направив із правого флангу, де знаходилися війська Яблоновського, угруповання із 12 хоругв під командуванням Сільницького. Просуваючись уздовж лінії польських військових шиквань, відділи Сільницького дісталися осель і вийшли в тил татарській орді, маючи намір оточити татарське військо. Активні наступальні дії кам'янецького каштеляна Сільницького та литовського поручника Яна Стеткевича на лівому фланзі допомогли стримати натиск ворога. Тоді рушив уперед увесь стрій польської кінноти. Татари, зрозумівши, що хід бою переломити не вдасться, почали відступати в напрямку своїх головних сил [65, с. 299; 58, с. 152; 54, с. 258; 35, с. 282; 66, с. 54; 44, с. 221].

З того часу ординці рухалися в напрямку обох переправ через Сівку, а далі – до Войнилова, їх переслідували двадцять хоругв панцерних і легких польного гетьмана коронного (з 1676 р.) Станіслава-Яна Яблоновського (1634–1702). О 19 годині гетьман Яблоновський на чолі двадцяти хоругв розпочав переслідування супротивника, який

відступав у напрямку Галича. Під час збройного зіткнення і переслідування до рук переможців потрапило кілька татарських мурз, хоругви й чимало полонених. Увечері 24 серпня 1676 р. після завершення бою польське військо повернулося до табору під Журавном. Відхід польських військ від села Довге до Журавна прикривав відділ королівської панцерної хоругви Александр Вроновський. Необхідність прикриття була зумовлена тим, що супротивник, оговтавшись, активно рухався вслід за коронним військом, невдовзі навколо польського табору запалало кілька навколишніх сіл [65, с. 299; 66, с. 54; 45, с. 189; 49; 54, с. 258, 259; 44, с. 221–222].

Польські джерела не вказують чисельність власних втрат, зазначаючи лише, що вони були незначними, за винятком відділів Любомирського та інших воєначальників, котрі потрапили під контрудар ординців і своїм відступом спрямовували татар на головні сили королівської армії. Втрати татарських і турецьких сил становили 1500 вояків. Здобута перемога додала впевненості жовнірам і піднесла їхній бойовий дух [65, с. 299; 66, с. 54; 44, с. 222; 54, с. 259].

Польський хроніст Ян Юзефович, підсумовуючи перебіг бою біля Довгої Войнилівської, занотував таке: «Біля села Довге 24 вересня королівська кіннота розפורшила татарські шиккування, багато з них загинуло» [36, с. 370].

За характером битва біля села Довга типове зіткнення кінних відділів обох супротивників, у якій було задіяно всі види польської кінноти, яка мала тактичну перевагу над турками й татарами. Зустрівши перший натиск ворога на свої шеренги мушкетним вогнем, Ян Собеський дав змогу ординцям розпочати дві переправи через Сівку, а потім виконав маневр оточення, загроза якого змусила татар до відступу. Цьому сприяли й наростаючі атакуючі дії польсько-литовських військ.

Тим часом, Ібрагім-паша, захопивши 13 замків на лівому боці Дністра, перейшов віднайденими бродами на правий берег Дністра поблизу Устя, захопив Тисменицю, Єзуїль і став біля Галича, а звідти направив чапули до Станіславава. Ян Собеський сподівався відтягнути на себе ворожі сили, щоб мати змогу під час їхнього відходу із награваним завдати удару і звільнити ясир, адже невільників, схоплених на лівому березі Дністра, османи таки встигли відправити у свої краї. Для певності оборони король добре укріпив твердиню, забезпечивши її потужною залогою [32, с. 75–76].

Гарнізон фортеці (8 тис. воїнів) складався із відділів краківського єпископа, воевод київського і сєрадського, ксьондза Підканцлерського, гетьмана Литовського, а також із магнатських загонів руського воеводи, двох полків запорозьких козаків і хоругв старости Новоміського, Токаржевського та господаря мультанського. Гарнізон Станіславівської фортеці, очолюваний полковником Денемарком, чинив упертий опір супротивникові. Оборонцям удалося відстояти фортецю, яка у випадку захоплення могла стати потужним опорним пунктом османів на Покутті [32, с. 76; 40, с. 477]. До того ж, відтягуючи на себе основні сили османців, Собеський намагався уникнути цілковитого розорення і спустошення напасниками Галицького повіту [32, с. 76].

Співвідношення чисельності сил супротивників дослідники називають різним: Войцех Кальват подає 18 тис. воїнів польського війська і 50 тис. татарського [38].

У складі польсько-литовсько-української армії були литовські підрозділи чисельністю 4 тис. вояків і два українські полки запорозьких козаків чисельністю від 6025 до 6390 воїнів. Загальна кількість війська налічувала 22 тис. 614 вояків [66, с. 74, 76, 77].

Військові сили Ібрагіма-паші налічували 40 тисяч воїнів [45, с. 187]. Отож османсько-татарське військо мало значну чисельну перевагу над польсько-литовською армією.

Військовий табір Яна Собеського було закладено на правому низькому березі Дністра, на північний захід від містечка Журавно, там, де був присілок Адамівка, біля села Підбережжя. Це відбулося після повернення короля із Калуша, де він побував перед 22 вересня 1676 р. Місцевість ця мала природні укріплення, а саме: зі сходу була захищена водною течією Дністра, із півдня і заходу – ставами, із півночі – вологими дубовими лісами. Лише із південного заходу табір був вразливим. Тут на рівнинній місцевості протікали мілкі ріки й потоки. Через відсутність дощів річки Крехівку і Свічу неприятели долав усюди, де йому було потрібно. А саме з боку Свічі поляки очікували появу супротивника [32, с. 76, 77; 66, с. 54–55; 51, с. 104–105; 45, с. 189–190; 38].

Одразу ж після повернення до табору в ніч із 24 на 25 вересня за півмилі від оборонних позицій королівського війська з'явилися татари. Вони пробували атакувати Журавненський табір, сподіваючись заскочити зненацька стомлених переходами жовнірів. Але спроба виявилася марною. У п'ятницю 25 вересня ординці спалили навколишні села, аби позбавити поляків провізії і фуражу. Але одного і другого в польському таборі було в достатній кількості. Усі зусилля поляків і місцевого люду були спрямовані на укріплення табору, навіть самі гетьмани копали рови, подаючи приклад шляхті. Польське військо оточило возами табір і стало в бойовому порядку [66, с. 54–55; 45, с. 190].

Під час бою 25 вересня турецька куля звалила королівський намет, але Ян Собеський, незважаючи на умовляння наближених перенести його в інше місце, відмовився це зробити, щоб не викликати паніки серед війська [51, с. 102–103].

У суботу, 26 вересня, під Журавном зупинився хан Селім Гірей I (1671–1678). Ординці, подолавши р. Свічу, почали наступ на табір, але контрудар панцерних хоругв Собеського відкинув їх на вихідні позиції – поза річку. У запеклому бою поляки зазнали значних втрат. Королівські війська були оточені щільним кільцем татарської кінноти. Незважаючи на це, коронному обозному вдалося прорватися до табору з підмогою у 2–3 тисячі жовнірів, зібраних біля Бродів і Залозців. У неділю, 27 вересня, жодних сутичок не було, поляки продовжували укріплення табору [66, 55; 45, с. 190]. Цього ж дня Ібрагім-паша залишив Галич і вирушив з військом у напрямку Журавна. На ніч османці зупинилися біля Дністра, навпроти Старого Мартинова, а наступного дня наблизилися до Томашівців [32, с. 81].

28 вересня до Журавна підійшло кілька турецьких пашів з військом, які спалили поселення навколо польських позицій і намагалися з усіх боків оточити табір. Це були воїни Селім Гірея, які не чекали підходу Ібрагім-паші, котрий повільно прямував із Галича до Мартинова й Томашівців. З Ібрагімом у хана були неприємні стосунки, воїни Селім Гірея одразу розпочали наступ на польські позиції. Однак польська артилерія генерала Кутського позбавила османців успіху. Невдалою була й атака татарської кінноти. 29 вересня до польського табору надійшов паша Ібрагім Шайтан. Польське військо виступило поза вали укріпленого табору. Воно вишикувалося у три лінії фронтом до річки Крехівки. На правому фланзі бойового порядку польської армії став гетьман С. Яблоновський, навпроти нього розташувалася орда. Природною перешкодою на цьому фланзі стала заболочена діброва. На лівому – вишикувалися війська (4 тис.) великого литовського гетьмана (1667–1682) Михайла Казимира Паца (1624 – 4 квітня 1682). Для них природним захистом з боку були стави. Тут полякам протистояв турецький воєначальник Ібрагім-паша, який тримав правий фланг своїх військ із боку Дністра, а на лівому розташувався кримський хан з військом. Король і великий гетьман коронний С. Яблоновський з військом стояли в центрі [66, с. 56, 57; 53; 44, с. 22; 45, с. 191, 192] (*фото 2*).

Користаючи мілководдям Дністра, татари переправилися на протилежний берег ріки і спробували вдарити в тил полякам із того боку, де табір ще не був добре укріплений. Щоб не допустити цього, польські війська з допомогою артилерії відтіснили ординців, не давши можливості татарам закріпитися там. Король також наказав зайняти замочок і містечко Журавно й укріпити їх валами та залогою [66, с. 56–57].

Турецький полководець, прагнучи спрямувати захисників табору в пастку, намагався відтягнути польське військо від укріплених валів, аби татари могли проникнути поміж табір і польські хоругви і вдарити їм у тил. Однак цей підступний план вдалося реалізувати лише частково. Наступ розпочали турецькі відділи на лівому фланзі проти литовців. Фактично, там зачепні герці переросли в загальну битву. Спочатку воєвода віленський послав на поміч гарцівникам литовських татар і кілька п'ятигорських хоругв. Але вони не витримали ворожого натиску й почали відступати. У цей вирішальний момент король наказав вступити в бій запорозьким козакам і полкові Зебровського. У бій вступив також бельський воєвода. Після короткої сутички османці почали відступати. Литовці кинулися переслідувати супротивника. Невдовзі до них приєдналися хоругви, що стояли в центрі. Цього й було потрібно татарам, котрі намагалися пробитися між польське праве крило і вали укріпленого табору. На щастя, цей маневр вчасно помітили польські воєначальники. Допоки орда намагалася завдати двостороннього удару силам

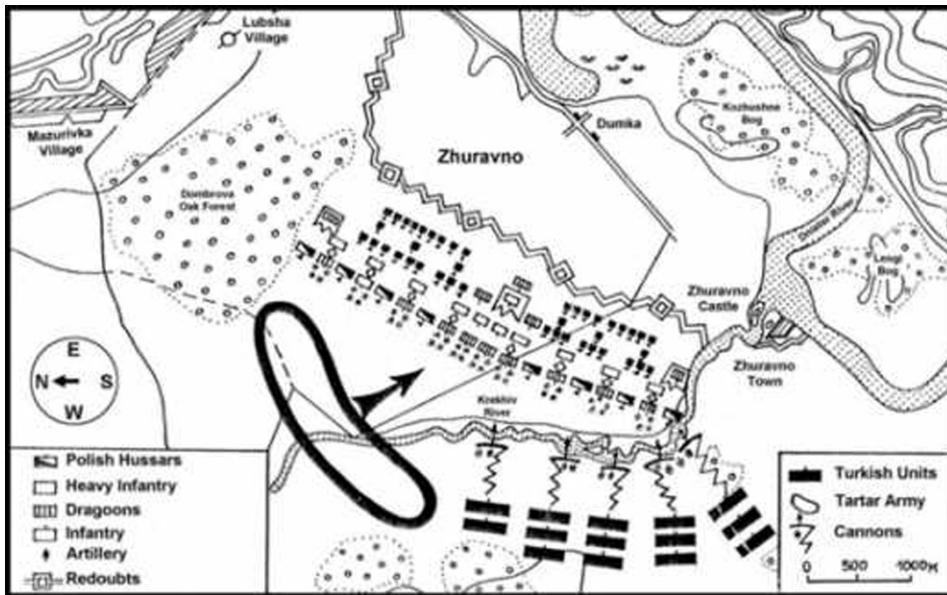

Фото 2

С. Яблоновського, польська кіннота атакувала супротивника, змусивши його до втечі. Настання темноти змусило обидві сторони припинити бойові дії [32, с. 82; 45, с. 191].

Польський історик Януш Воліньські так писав про цей ключовий епізод битви, у якому ординці здійснили підступний напад з тилу: «Сердар [Ібрагім] ударив на литовський фланг близько полудня й із дрібними сутичками просувався до річки, відтягуючи литовців з гетьманом поза переправу. Посунувся вперед і король. У цей час татари, що притаїлися у діброві, несподівано завдали удару військам Яблоновського на правому фланзі, намагаючись проникнути поміж польський стрій і вали. Полковник Поляновський, помітивши розрив бойових порядків війська, негайно кинувся на допомогу, а литовцям на допомогу прийшов генерал Жебровський зі своїм полком і вірними козаками. Справа йшла до вирішальної битви, і лише настання темряви змусило турецькі й татарські війська відступити: вони через натиск польських сил опинилися поза Свічею» [66, с. 57–58].

Про цей епізод польський хроніст Ян Юзефович писав: «Дня 28 вересня турки вдалися до хитрощів, частину військового строю вони заповнили горбатими мулами (*мул – гібрид коня і віслюка. – І. Т.*), що надало їх військовим хоругвам вигляду потужного війська. Бій розпочали татари, він тривав вісім годин» [36, с. 372].

Наступного дня 29 вересня в запеклому бою із турецько-татарським військом загинули Степан Тарнавський, жидачівський хорунжий і Михайло Жебровський із відділів С. Яблоновського [36, с. 373–374].

30 вересня польська сторона пропонувала укласти перемир'я, але ця спроба була невдалою, тому що османці не бажали переговорів про мир. 1 жовтня вони обстріляли польський табір важкими ядрами (48 і 120 фунтів) [36, с. 374].

Не змігши розбити польську армію і здобути табір, напасники розпочали постійну облогу. 2 і 5 жовтня 1676 р. турки вдарили на табір із гармат, завдавши значної шкоди оточеним. Польська артилерія теж відповідала прицільним вогнем. Виникла проблема із провізією і фуражем. Мали місце випадки відвертої зради. Один литовський гармаш утік і перейшов на службу до турків. Тепер, знаючи добре топографію табору, зокрема розміщення наметів, турецька артилерія завдала ще більшої шкоди війську Яна Собеського, котрий усіляко підтримував бойовий дух своїх вояків. Турки підійшли до табору на відстань «пострілу із лука». Попри усю небезпечність, наближення супротивника сприяло більш влучному попаданню із гармат. В умовах браку боезарядів генерал Мартин Кутський наказав підбирати нерозірвані турецькі ядра і гранати і стріляти ними по турецьких позиціях. Після тижневого гарматного обстрілу 8 жовтня відновилися збройні сутички, які переросли в запеклі й затяжні бої. У лісовій діброві

успішно діяв стражник коронний Зброжка, а генерал Луцькі з козаками вибив татар, що причаїлися в лозах. Удалим був і маневр Яна Собеського, який умисне послав в атаку кінноту Зброжка і полковника Міончинського, щоб виманити татар в долину між дібровою і польським табором. Саме тут на ординців чекали козаки, важка кавалерія Яблоновського та мушкетний вогонь із польсько-литовських окопів. Стійкість важкої кавалерії руського воєводи Яблоновського, який у окремих епізодах вступав у рукопашний двобій з османцями в долині, стримала турецько-татарський натиск. Незадіяними у вирішальній битві виявилися ескадрони гусарів, хоча знаходилися неподалік. Очевидно, вони не мали наказу ставати до бою і залишалися як стратегічний резерв. Лише закінчення світлового дня змусило супротивників припинити бойові дії. Удосвіта наступного дня турки, щоб компенсувати невдалий наступ, відкрили шалений гарматний вогонь по польському табору. Вранці 10 жовтня османці під прикриттям туману наблизилися впритул до польських редутів. Спроба ротмістра Ценьського відкинути супротивника була невдалою через наростаючий обстріл турків, які зруйнували старі редуты, котрі довелося в ніч із 12 на 13 жовтня залишити і спорудити нові ближче до валів польського табору. Турки захопили старі редуты і посилили гарматний обстріл табору, наблизившись до нього на відстань пістолетного пострілу. Водночас османці розпочали підготовку до штурму [32, с. 82–83; 66, 58, 59–60; 45, с. 192, 193].

12 жовтня 1676 р. розпочалися проливні дощі, котрі ускладнили становище обох воюючих сторін, особливо турків і татар, котрі знаходилися й без того на вологому ґрунті між Свічею і Крехівкою. До того ж, поширювалися чутки про наближення підмоги оточеним, що створювало реальну загрозу подвійного удару. В умовах, що склалися, Ібрагім-паша відправив до польського табору посланця із пропозицією миру на основі виконання умов старого Бучацького договору. Собеський повідомив, що повісить посланця, якщо той знову прийде із такою умовою примирення. Турки зрозуміли, що треба йти на поступки. Варто зауважити також, що природні умови були складні, справа йшла до зими [66, с. 61; 45, с. 193, 194].

Битва піз Журавном показала Ібрагімові, що перемога над польсько-литовсько-козацьким військом може бути досягнута надто дорого ціною, бо якщо такий рішучий спротив армія Яна Собеського вчинила у відкритому полі, то не менш рішуче вона захищатиметься на валах і в самому таборі [32, с. 83].

Певні проблеми виникли й польському таборі, зокрема нестача боезапасів, половину яких вже було витрачено, нестача продуктів харчування й фуражу для коней, дезертирство [32, с. 84].

14 жовтня бойові дії припинилися. Компромісне перемир'я підписано 17 жовтня 1676 р. [40, с. 484].

За визначенням історика Тараса Чухліба, «Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало козацьку державу між сильнішими сусідніми країнами» [25, с. 123].

Основні умови Журавненського перемир'я були такі:

– Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана;

– до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі й Білої Церкви разом із цими населеними пунктами;

– міста Немирів і Кальник тимчасово залишалися під польською юрисдикцією до остаточного вирішення цього питання між польськими послами і султаном [25, с. 124];

– перемир'я передбачало також повернення заручників, взятих у Львові й Помор'ях, та ясиру (10 тис. осіб), забраного на українських, окрім молоді (бл. 20 тис. осіб) [32, с. 85; 5, с. 44];

– польський король зобов'язувався найближчим часом відправити до Порти великого посла [32, с. 85].

Лешек Подгородецький, аналізуючи зміст Журавненського перемир'я, зауважив, що його «умови в основному повторювали домовленості Бучацького миру з тією лише різницею, що тепер Річ Посполита була звільнена від сплати ганебного харчу (данини), їй були повернуті міста Біла Церква й Паволоч, татарам заборонено нападати на

Польщу. Досягнута угода нарешті дала країні певний спокій після нескінченних воєн (1648–1676)» [48, с. 420].

Однак стосовно Правобережжя, конфліктна ситуація залишалася невирішеною. Свої претензії на українські землі заявила Московія, звинувачуючи Річ Посполиту в порушенні андрусівських домовленостей. Загострення московсько-польських взаємин призвело до війни за Правобережжя між Московією та Портою, з одного боку й Лівобережною Гетьманщиною – другою [25, с. 125].

Невигідними для Речі Посполитої залишалися ті пункти договору, згідно з якими Кам'янець-Подільський залишився у турків. Османцям передавалася частина Поділля, що охоплювала Кам'янецький і Червоноградський повіти. Турецька залога осіла в Язловецькому замку, а Чортків став центром однойменного пашаликату і ним залишався до 1883 р. Воюючі сторони зобов'язувалися взаємно повернути захоплений полон. З неволі повернено 12 тисяч осіб [30, с. 8; 36, с. 378–379; 45, с. 194, 195].

Журавненське перемир'я в державі було сприйнято прохолодно, особливо невдоволеною була подільська шляхта, котра втратила свої маєтки унаслідок переходу краю у володіння османів. Невдоволеним було і духовенство, налаштоване Ватиканом на продовження війни з турками. Масла у вогонь підливала й антипольська австрійська пропаганда Габсбургів, зацікавлених у виснаженні Польщі [45, с. 194, 195].

Тим часом сейм (14 січня – 27 квітня 1677 р.) ухвалив чисельність польської армії в 12 тис. вояків. Адже король розумів, що лише повна перемога над турками може забезпечити тривалий мир на півдні. До такого висновку Ян Собеський дійшов, зважаючи на вкрай невигідні умови укладеного 6 квітня 1678 р. наступного перемир'я з турками, за умовами якого щорічні польські упоминки (22 тис. черв. злотих) для османів були скасовані. Польщі передано лише міста Біла Церква і Паволоч, а решта українських земель, у тому числі й Поділля, залишалися за османами [45, с. 195, 198, 198].

Підсумовуючи сказане вище, можемо констатувати наступне.

- події осені 1676 р. були завершальним етапом польсько-турецької війни 1672–1676 рр.;
- воєнні дії відбувалися на українських землях у межах Подільського та Руського воєводств Речі Посполитої;
- спроба турецьких і татарських військ збройним шляхом заволодіти згаданими територіями була частково реалізована за рахунок Поділля, яке опинилося під турецьким протекторатом;
- тактика військових дій Яна Собеського в таборі під Журавнем передбачала здійснення несподіваних нападів на турецькі й татарські позиції з метою виснаження військ супротивника, підготовку й проведення атакуючих дій за межами укріпленого табору. До найуспішніших військових операцій під час Журавненської кампанії належать наступальні дії військ Яна Собеського біля містечка Войнилів і села Довге у вересні 1676 р.;
- в умовах чисельної переваги турецько-татарських військ важливою була допомога запорозьких козаків, два полки яких теж брали участь у бойових діях проти османців біля Журавна. Вони вступали в бій у найбільш важкі й відповідальні моменти битви.
- у ході Журавненської кампанії турецькі й татарські відділи здійснили спроби захоплення низки укріплених замків і фортець, зокрема Станіславівської, яку взяти не вдалося, стійко трималися захисники Войнилівського замку, де зібралися здебільшого втікачі з навколишніх сіл, тоді як в Галичі поляки самі здали замок, який міг тривалий час оборонятися. Був зруйнований Манявський укріплений монастир та інші фортифікації краю;
- облога польсько-литовського табору тривала від 23 вересня до 17 жовтня 1676 р.; дії турецьких і татарських військ передбачали повне оточення польського військового табору, систематичний гарматний обстріл укріплень, житлових наметів і бойових позицій оточених, спроби підкопу з метою підриву й захоплення знекровлювали військові сили Яна Собеського;
- воєнні дії з обох сторін мали характер взаємних фронтальних і флангових ударів кінноти з метою оточення. Ключову роль у журавненській кампанії відіграла кавалерія – як найбільш мобільний підрозділ обох армій;

- тривалі бойові сутички воюючих сторін виснажували військові сили обох супротивників, загострювали проблему власного виживання й утримання коней. Наближення осіннього холоду та епідемії хвороб спонукали командувачів обох воюючих сторін до радикальних рішень;
- перебіг воєнних дій між польсько-литовсько-козацьким і турецько-татарським військами відбувався з перемінним успіхом. З боку османських і ординських загонів він мав характер грабіжницьких рейдів углиб українських земель із метою захоплення здобичі й передусім, ясиру. Такі походи супроводжувалися нетривалими облогами замків, спаленням околиць міст і містечок краю, спустошенням сіл, поневоленням місцевого люду;
- значної шкоди населенню завдавали переходи й постої польсько-литовських військ.

Підсумком збройного протистояння стало Журавненське перемир'я 17 жовтня 1676 р., яке дало бажаний перепочинок Речі Посполитій, а туркам – можливість закріпити за собою завойовану ними частину українських земель.

Війна, до якої Річ Посполита була неготова, закінчилася її військовою і дипломатичною поразкою та тимчасовими територіальними втратами, запобігти яким польська дипломатія виявилася неспроможною.

1. Львівська національна бібліотека імені Василя Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 45 Дідушицькі. – Оп. 1. – Спр. 575 *Traktaty Żurawińskie. Dyaryusz y Pakta Tureckie Żurawińskie.* – Арк. 1.

2. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – *Relacja wszystkich transakcyj od sejmu coronationis Króla J. M. do zejścia z pola Króla J. M. i wojsk JKM, 1676* // Rps. BOZ. № 1222.

3. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie // *M. Pac Diariusz (09VIII–20X 1676).* – Rps. № 421.

4. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / Олена Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.

5. Григор'єва Т. Ю. Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. / Тетяна Григор'єва // *Вісник Львівського університету. Збірник наукових праць.* – Львів. – 2005. – Випуск 41. – С. 43–46.

6. Данилюк Ю. З. Журавно / Юрій Данилюк // *Енциклопедія історії України: Том 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.* – К.: Наукова думка, 2005. – 672 с.

7. *Короткі українські літописи / Упорядник Валерій Шевчук.* – К.: Кліо, 2016. – 448 с.

8. Коструба Т. П. Неіснуючий монастир оо. Василян у Чорткові / Теофіл Коструба // *Записки Чину Св. Василя Великого.* – Жовква, 1932. – Том 4. – Випуск 1–2. – С. 171–178.

9. Крип'якевич І. П. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // *Історичні джерела та їх використання / Іван Крип'якевич.* – 1964. – Випуск 1. – С. 63–80.

10. *Летопись Подгорецкого монастыря // Киевская старина.* – 1890. – № 7. – С. 121–128.

11. Малик А. Р. Облога турецькими військами табору польського короля Яна III Собеського поблизу Журавна. Журавненський трактат 1676 р. / Андріана Малик // <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-suspilstvo/2816>.

12. Мандзяк В. П. *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії: довідник* / Віктор Мандзяк. – Львів: Літопис, 2011. – 432 с.

13. Наливайко Д. С. *Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* / Дмитро Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

14. Петрушевич А. С. *Сводная галицко-русская Лѣтопись съ 1600 по 1700 год / Антоній Петрушевич // Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою Матицею 1872 и 1873* Львовь: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1874. – 700 с.

15. *Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. Несколько лет из истории отношений древней России к Европейским державам / соч. А. Н Попова.* СПб.: В Тип. Морского Кадетского корпуса, 1854. – 287 с.

16. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси Изданный Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ / [авт. предисл. В. Антонович]. – К.: Тип. Г. К. Корчак-Новитскаго, 1888. – 322 с.
17. Сіреджук П. С. Заселення Галицької землі в XIV–XVIII ст. / Петро Сіреджук // Український історичний журнал. – 1984. – № 6 (листопад-грудень). – С. 81–89.
18. Сіреджук П. С. Галицький замок / Петро Сіреджук // Етнокультурна спадщина Прикарпаття. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Етнокультурна спадщина Прикарпаття (на пошану Михайла Паньків з нагоди його 75-річчя)» (м. Івано-Франківськ, 4 грудня 2015 р.) / науковий редактор А. Королько. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2016. – С. 304–320.
19. Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. Валерій Степанков // Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1991. – 140 с.
20. Тимів І. М. Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калущині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки / Іван Тимів // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 156–163.
21. Фаизов С. Ф. Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий) / Сагит Фаизов // Славянский сборник. – Саратов, 1993. – Выпуск 5. – С. 98–116.
22. Федака С. Д. Літописні джерела з історії княжої і козацької України-Русі : монографія / Сергій Федака. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. – 140 с.
23. Целевич Ю. А. Пригоди нападу татарського в р. 1676. / Юліан Целевич // Зоря, 1886. – № 1. – С. 14–16.
24. Целевич Ю. А. Історія скиту Манявського / Юліан Целевич. – Львів, 1887: Репр. Івано-Франківськ, 1993 – 136 с.
25. Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років / Тарас Чухліб. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
26. Ягніщак В. М. Журавнівський мирний договір 1676 р. / Володимир Ягніщак // Вісник Галичина. – Львів. 1996. – Випуск № 5. – С. 12–14.
27. Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 2. – Pars. 1. – Kraków, 1880. – S. 253–254, 277.
28. Barącz S. Pamiętki buczackie / Sadok Barącz. – Lwów : Drukarnia «Gazety narodowej», 1882. – 168 s.
29. Codello A. Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r. / Aleksander Codello. – Warszawa : Ministerstwo Obrony Narodowej, 1968. – 24 s.
30. Czołowski A. Złoty szlak / Aleksander Czołowski – Stanisławów, 1938. – 9 s.
31. Druszkiewicz S. Pamiętniki 1648–1697 / Stanisław-Zygmunt Druszkiewicz. – Siedlce : Wydaw. Akademia Podlaska, 2001. – 170 s.
32. Górski K. Jan III pod Żurawnem 1676 roku / Konstanty Górski // Biblioteka Warszawska: Pismo miesięczne poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym. – T. III. – Warszawa : Drukarnia Józefa Sikorskiego, 1896. – S. 69–86.
33. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski diaryusze, relacye, pamiętniki i t. p., służące mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego / Ambrozy Grabowski. – Tom 2. – Kraków, 1845. – S. 300, 308, 309, 336.
34. Hundert Z. Husaria Koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676 // Zbigniew Hundert. – Warszawa : Napoleon V, [Б. п.] – 468 s.
35. Jan Sobieski Listy do Marysienki, oprac. Leszek Kukulski. – Warszawa : Czytelnik, 1962. – S. 461–578.
36. Józefowicz J. T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce / Jan Tomasz Józefowicz. – Lwów : Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1854. – 504 s.

37. Kluczycki F. Żurawińska. R. 1676. Pod 200-Letnia Rocznice / Franciszek Kluczycki. – Kraków, 1876. – 29 s.
38. Kalwat W. Żorawno – 1676 – w oblężonym obozie / Wojciech Kalwat // http://www.wilanow-palac.pl/zorawno_w_oblezonym_obozie.html.
39. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699 / Dariusz Kołodziejczyk. – Warszawa, 1994. – S. 50–66.
40. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – Wyd. 2. – Tom II. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. – 522 s.
41. Majewski W. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny / Wiesław Majewski. – Warszawa, 1930–1931. – Tom XXIX. – S. 392–413.
42. Maroń J. Jan III Sobieski a Kozaczyzna / Jerzy Maroń // Studiawschodnie. – Wrocław, 1993. – S. 39–48.
43. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. – Tom X. – Część 1. – Warszawa, 1964. – S. 245, 280.
44. Orłowski D. Chocim 1673 / Damian Orłowski. – Warszawa : Bellona, 2007 – 252 s. – (seria: «Historyczne bitwy»).
45. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań : Wyd-wo Poznanskie, 2003. – 280 s..
46. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane. – Lwów : Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 247–264.
47. Piwarski K. Czartoryski Michał Jerzy, na Klewaniu i Żukowie (1621–1692) Kazimierz Piwarski // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. IV/1. – Zeszyt 16. – S. 287–288.
48. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. / Leszek Podhorodecki. – Warszawa, 1987. – 320 s.
49. Stanisław Jan na Jabłonowie i Ostrogu h. Prus III (1634–1702) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1963. – Tom X/2. – Zeszyt 45. – S. 232–239.
50. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego, Tymoteusza Lipińskiego. – Tom 2. – Warszawa : Nakł. i Druk. S. Orgelbranda Synów, 1885. – 985 s.
51. Tatomir L. Ślady króla Iana III. w kraju naszym / Lucyan Tatomir. – Lwów, 1883. – 112 s.
52. *Theatrum Europaeum.* – Bd. X. Frankfurt-am-main, 1677. – P. 209.
53. Przyboś A. Pac Michał Kazimierz h. Gozdawa (ok. 1624–1682) / Adam Przyboś // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – Tom XXIV/4. – Zeszyt 103. – S. 721–728.
54. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676 / Marek Wagner. – Tom 2. – Zabrze, 2010. – 375 s.
55. Wimmer J. Lubomirski Hieronim Augustyn h. Szreniawa (ok. 1647–1706) / Jan Wimmer // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – Tom XVIII/1. – 76. – S. 11–14.
56. Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679 // Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej / Zbigniew Wojcik. – Wrocław, 1976. – S. 10, 28–29.
57. Wojny polsko-tureckie w XVII w. : materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski, 11–15 września 2000 r. / [zespół red.: Zdzisław Budzyński et al.] ; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu. – Przemyśl : Wydaw. TPN. 2000. – 90 s. – (Biblioteka Przemyska, 0239-6602 ; t. 38).
58. Woliński J. Przyczynki do wojny 1676 r. / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Warszawa, 1930. – Tom II. – Zeszyt I. – S. 143–145.
59. Woliński J. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczny.* – 1937. – Tom 9. – Zeszyt 2. – S. 382–413.
60. Wolinski J. Od Chocimia do Żorawna (1673–1676) // *Sprawdzania Polskiej Akademii Umiejętności / Janusz Woliński.* – Tom XLIX. – Kraków, 1948. – № 5. – S. 235–238.

61. Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji / Janusz Woliński // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Warszawa, 1961. – Tom 7. – Część 2. – S. 322–391.
62. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Janusz Woliński // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Tom XVI. – Część I. – Warszawa, 1970. – S. 233–239.
63. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Janusz Woliński // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Tom XVI. – Część II. – Warszawa, 1970. – S. 240–253.
64. Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Żorawno / Janusz Woliński. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1983. – S. 21–160.
65. Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. / Janusz Woliński. – *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Tom II. – Warszawa, 1930. – S. 295–299.
66. Woliński J. Żorawno / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Warszawa, 1930. – Rocznik II. – Tom II. – Zeszyt I. – S. 45–59.
67. Yahnishchak V. A. Commentary On Warfare and Politics: An Unknown Diary About The Zhuravno Battles (September 25th-October 14th) and The Zhuravno Treaty (October 17th 1676) // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 201–223.

Иван Тымив

Битва под Журавном 1676 г.

В статье рассмотрено ход военных действий между польско-литовскими и турецко-татарскими войсками осенью 1676 г. в пределах Русского воеводства Речи Посполитой; освещено стратегию и тактику войсковых действий противников; определены направления движения османских и ордынских отрядов на территории края; рассмотрены наступательные действия вооруженных сил Яна Собеского: оборонительные действия гарнизонов местных замков; сооружение и защита укрепленного лагеря под Журавном; охарактеризовано следствия и значение Журавненской военной кампании для противников.

Ключевые слова: битва, войсковой лагерь, Журавно, Ян Собеский, турки, татары, Ислам Герей, Ибрагим-паша, польско-литовское войско, замок, оборона, осада.

IVAN TYMIV,

*the Senior Research Worker of
the Local History Museum of the Kalush District,
historian*

BATTLE AT ZHURAVNO IN 1676

The article examines the course of military operations between the Polish-Lithuanian and Turkish-Tatar troops in the autumn of 1676 within the Rus Voivodeship of the Rzecz Pospolita. The strategy and tactics of military actions of opponents are highlighted. The directions of promotion of the Ottoman and Horde detachments along the territory of the region are determined. The offensive actions of Jan Sobieski's military forces are considered; defensive actions of garrisons of local locks; construction and protection of the fortified camp under Zhuravno. The consequences and significance of the Zhuravno military campaign for both warring parties are described.

Key words: battle, military camp, Zhuravno, Jan Sobieski, Turks, Tatars, Islam Giray, Ibrahim Pasha, Polish-Lithuanian army, castle, defense, siege.